

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten
Lieshout, R.H.

Citation

Lieshout, R. H. (1987). Boekbespreking van: Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten. *Acta Politica*, 22: 1987(4), 483-489. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449599>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449599>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

113. Neal Wood, *The Politics of Locke's Philosophy: A Social Study of An Essay Concerning Human Understanding*. Univ. of Calif. Press, 1983, p. 121.

114. Ibidem, p. 136.

115. Ibidem, p. 130. Het citaat komt uit de *Thoughts Concerning Education*.

116. Ibidem, p. 116-117. Ook Dunn heeft erop gewezen dat Locke terugschrikt voor de 'egalitarian social implications' van zijn eigen idee dat 'all men' een 'duty of systematic reflection' hebben; Dunn, *Political Thought of John Locke*, p. 231-232. Wood ruimt echter veel meer plaats in voor de sociaal-economische component in Lockes mensbeeld en onderscheidt systematischer tussen Lockes opvattingen over de mens zoals hij zou moeten zijn en diens 'hardheaded realism' in de beoordeeling van het volk zoals het 'werkelijk' was.

117. Vgl. hierover D.D. Wallace jr., Socianism, Justification by Faith, and the Sources of John Locke's The Reasonableness of Christianity. *Journal of the History of Ideas* XLV (1984): 49-66.

118. Margaret C. Jacob, *The Newtonians and the English Revolution 1689-1720*. Cornell Univ. Press, 1976, p. 214-215.

119. Ibidem, passim. Jacob laat zien hoe Newtonianisme, godsdienst en klasse-ideologie samengingen in een 'Christianized capitalist ethic' (p. 160).

120. Paul Hazard, *La Crise de la Conscience Européenne 1680-1715*, Parijs (1961) 1985, p. 223.

121. M.C. Jacob, *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*. Londen 1981. Zie ook M.C. Jacob, The crisis of the European Mind: Hazard revisited. In: Ph. Mack en M.C. Jacob, *Politics and Culture in Early Modern Europe*. Cambridge Univ. Press, 1987, p. 251-271: Jacob ziet Locke toch nog voorname-lijk als exponent van de respectabele hoofdstroom.

Boekbesprekingen

E.H. Kossmann, **Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten**, Bert Bakker, Amsterdam 1987.

Deze bundel is in overleg met Kossmann samengesteld door een comité onder voorzitterschap van prof. dr. M.G. Buist en omvat een keuze uit de verschillende door Kossmann gepubliceerde opstellen en voordrachten sedert 1951 en werd Kossmann aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Geschiedenis na de Middeleeuwen aan de Universiteit van Groningen. Bij de keuze heeft men twee doelstellingen nagestreefd. De eerste is het geven van een representatief beeld 'van de belangstelling en het werk van de auteur gedurende de periode van vijfendertig jaar'. Aangezien ik niet vertrouwd ben met het volledige werk van Kossmann, weet ik niet of de samenstellers hierin zijn geslaagd. Maar in zover dat ik het ken, lijkt het me wel zeer waarschijnlijk. De tweede doelstelling is dat 'het geheel als een zelfstandig en samenhangend betoog gelezen kan worden'. Waarbij het comité voor ogen heeft dat het gemeenschappelijke thema van de verschillende hoofdstukken zou zijn 'de vraag naar de betekenis en functie van de politieke ideeën in de geschiedenis van de Nederlandse en andere Westeuropese samenlevingen' (p. 7). Ik ben bang dat dit voor 'het geheel' in ieder geval niet opgaat. Zowel de opstellen over verschillende historici als het opstel over het intellectuele milieu van Kossmanns voorouders hebben weinig met het gemeenschappelijke thema uit te staan. Dit geldt tevens voor zijn bespreking van H.A. Onno van Gelders *Nederlandse Staten en het Engelse parlement in verzet tegen vorstenmacht en gevestigde kerk*. De enige reden voor opname van de laatste recensie in de bundel, die ik kan bedenken, is dat Kossmann daarin enige opmerkingen maakt over de waarde van de vergelijkende geschiedschrijving en dat hij zijn magnum opus, *The low countries, 1780-1940*, beschouwt als 'primarily a study in comparative history' (1978: p. v). Met als resultaat dat bijna een vijfde deel van de tekst van het boek niet als onderdeel van een 'zelfstandig en samenhangend betoog' kan worden beschouwd. Daarenboven zijn enkele stukken opgenomen waarvan ik me afvraag of ze wel interessant genoeg zijn. Ik doel hier, bij voorbeeld, op Kossmanns bespreking van het boek van Herbert Rowen over Johan de Witt en zijn bijdrage over Hooft in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde 1980-1981*, die ik als niet meer dan een gelegenheidsstukje kan zien.

Wat mij stoort in een groot aantal hoofdstukken is dat onduidelijk blijft – ook na herhaalde bestudering – wat nu de strekking is van het betreffende betoog. Dit geldt dan vooral voor enkele van de opgenomen voordrachten. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat de procedure bij deze de volgende is geweest: Kossmann 'had toch nog wat liggen' en plakte aan zijn verhaal aan het begin en aan het einde enige alinea's die een verband met de feestelijke gelegenheid moesten suggereren. Zijn lezing voor de Coornhertliga 'Tolerantie toen en nu' – hoe interessant ook sommige van de ideeën die hij daarin ontvouwt – lijkt me van deze werkwijze een goed voorbeeld.

Een andere factor die ervoor zorgt dat menig betoog onduidelijk blijft is de stijl waarin het is geschreven. Graag mag Kossmann poseren als de 'eenvoudige historicus die zich veilig voelt bij zijn bronnen en autoriteiten' (p. 17, zie bij voorbeeld ook p. 180), die zich bezighoudt met het schrijven van 'unpretentious essays' (p. 132). Deze gekunsteld aandoende schroomvalligheid – die overigens gepaard gaat met een groot vertoon van belezenheid – brengt Kossmann ertoe vrijwel iedere door hem geopperde hypothese zelf weer onmiddellijk af te zwakken, zodat de lezer zich wel moet afvragen waarom Kossmann er dan ooit over begonnen is. Inderdaad, voor veel van de bijdragen aan deze bundel gaat op wat volgens Kossmann geldt voor de essays van C.P. Cooper. Ze zijn 'so erudite and subtle that it is not easy to define his conclusions' (p. 135).

Maar misschien doet mijn kritiek er eigenlijk nauwelijks toe en verraadt zij slechts dat ik de zaken niet in het juiste perspectief weet te zien. Per slot van rekening bevat de bundel zijn Johan Huizinga-lezing uit 1980 ter gelegenheid waarvan Kossmann het volgende prachtige citaat van het parlement van Parijs uit 1776 aan de vergetelheid ontrukte:

Wanorde ... is het onvermijdelijke gevolg van de volkomen gelijkheid en hij zal de ineenstorting veroorzaken van de maatschappij waarvan de harmonie alleen in stand kan blijven dank zij die gradatie van macht, van gezag, van voorrang en van aanzien die ieder aan zijn plaats bindt en alle standen waarborgen tegen de verwarring biedt (p. 18).

Bovendien bevat het boek een aantal opstellen die zeer de moeite waard zijn en waarvoor Kossmann niet genoeg kan worden geprezen. Dit geldt met name voor 'Progressiviteit en conservatisme in de Westeuropese staat', 'Volksovereiniteit aan het begin van het Nederlandse Ancien Régime' (welk opstel overigens volgens de lijst van publikaties in 1980 werd gepubliceerd en niet in 1984 zoals op p. 59 wordt vermeld), 'Engelse en Franse opstandigheid in de zeventiende eeuw' en 'Dutch republicanism'. In het eerstgenoemde opstel laat Kossmann zien dat we de politieke geschiedenis sinds de Middeleeuwen het beste kunnen begrijpen als een voortdurende strijd tussen 'voluntaristen' of 'progressieven' enerzijds – politici en theoretici die aan de staat een dynamisch principe toekennen en de soevereiniteit als recht scheppend interpreteren – en 'constitutionalist' of 'conservatieven' anderzijds – die voor de staat slechts een conserverende taak zien weggelegd en die de soevereiniteit zien als het handhaven van het traditionele recht. Tegelijkertijd toont Kossmann aan dat als gevolg van de vrijwel volledige triomf van het vo-

luntarisme na 1945 deze tegenstelling een weinig vruchtbare ingang biedt voor een analyse van de politieke geschiedenis van na de tweede wereldoorlog:

Wij hebben aanvaard dat de staat de taak op zich nam om algemene welvaart te scheppen en dat interpreteerde als zoveel mogelijk gelijke welvaart voor alle individuen. Om dit te rechtvaardigen gebruikten we ethische en economische argumenten. We zeiden dat het ethisch onaanvaardbaar is wanneer de ene mens meer mogelijkheden tot geluk verwerft dan de ander. Uit deze premisse leidden wij vervolgens af dat de staat zulke mogelijkheden daarom op een rechtvaardige manier onder zijn onderdanen moet verdelen. Ook nu wordt in de verkiezingspropaganda verkondigd, alsof het de gewoonste zaak van de wereld is, dat de staat niet alleen het inkomen maar ook het werk eerlijk dient te distribueren (p. 42).

De onstuitbare opmars van het voluntarisme maakt het verschijnsel dat intellectuelen zich in deze eeuw weinig met politieke theorievorming hebben ingelaten overigens minder 'zonderling' dan Kossmann meent. Het is een kenmerkend onderdeel van het progressieve gedachtegoed dat in de ideale samenleving 'de politiek' zal zijn vervangen door 'het bestuur'. In een dergelijke samenleving, zoals Auguste Comte het formuleerde, 'le peuple n'a plus besoin d'être gouverné, c'est-à-dire commandé. Il suffit, pour le maintien de l'ordre, que les affaires d'un intérêt commun soient administrées'.

In het opstel over volksovereiniteit onderzoekt Kossmann à propos Skinners *The foundations of modern political thought* de oorsprong van de voluntaristische traditie. De conclusie van zijn met fraaie citaten ondersteunde analyse van de politieke filosofie van Bodin, Althusius en Locke luidt, dat Bodin kan worden beschouwd als de grondlegger van het voluntarisme en dat Althusius (en daarmee de calvinisten) veel minder 'modern' is dan Skinner ons wil doen geloven.

Fascinerend vond ik ook Kossmanns zoektocht naar het beslissende verschil in de politiek-economische situatie in Engeland en Frankrijk in de zeventiende eeuw dat zou kunnen verklaren waarom in Engeland wél een revolutie uitbreekt en in Frankrijk niet. Zijn hypothese dat de verklaring gezocht moet worden in het gegeven dat de Franse politici veel meer dan de Engelse ervan doordrongen waren dat agitatie kon leiden tot een revolutie met alle ellende van dien en dat dit besef ertoe bijdroeg dat zij de revolutie wisten te vermijden en dat bijgevolg de Engelse revolutie in zeker opzicht het resultaat was van 'een zekere zorgeloosheid, een zekere vaagheid ... de onbekommerdheid van mensen die niet weten wat zij doen en niet beseffen waar zij heengaan', (p. 155) komt mij alleszins overtuigend voor.

Het opstel 'Dutch republicanism' betreft Kossmanns poging, naar mijn idee een zeer geslaagde poging, aan te tonen dat Pococks republikeinse, machiavellistische paradigma met zijn nadruk op positieve vrijheid – de 'liberté des anciens' zoals Kossmann deze ook noemt – in ieder geval niet makkelijk valt toe te passen op de ontwikkelingen in het politieke denken in de republiek, 'the only major republic which was formed and which survived in early modern Europe' (p. 252). Kossmann doet dit aan de hand van een analyse van teksten van Hooft, De la Court

en Van der Capellen tot den Pol en hij laat zien dat voor alle drie geldt, zelfs voor Van der Capellen, dat zij uiteindelijk aanhangers waren van de idee van negatieve vrijheid – de 'liberté des modernes'.

Vergeleken met de zojuist besproken opstellen is Kossmanns Groningse oratie over Elie Luzac enigszins teleurstellend. Ook voor deze oratie geldt dat het betoog naar mijn idee te weinig dwingend is. Waarom volgens Kossmann 'de studie van het laat-achttiende-eeuwse Orangisme en, binnen dat kader, van Elie Luzac een nuttige arbeid kan zijn', (p. 248) blijft te veel onduidelijk. Tegelijkertijd is het een goede zaak dat Kossmann Luzac weer onder de aandacht heeft gebracht. Wellicht dat dank zij Kossmanns samenvatting Luzac over enige tijd alsnog als erflater een plaats krijgt toegewezen in het 'Pantheon van onze geschiedenis'. Ik zou op grond van Kossmanns betoog drie redenen willen noemen ten gunste van Luzacs toetreden. De eerste betreft Luzacs trefzekere formulering van het mechanisme van het 'substitutionalisme' bijna honderd-twintig jaar voordat Leon Trotsky dit inzicht in zijn tegen Lenin gerichte pamflet 'Onze politieke taken' populair maakte. Luzac schreef in 1785:

Reeds ziet men van verre, hoe het vervolgens zal gaan, en waar het eindelijk nog op uit zal loopen. Te weten, dat men, eerst de *Volksstem* bepaald hebbende tot alle die geenen, welken zich onder de banier van de party der *Vryheidskinderen* begeeven, of zich voor dezelve gunstig getoond hebben, dezelve *volksstem* zal inkrimpen tot die geenen, welken volstrekt de *Majesteit der Volksopperheerschappye* erkennen, en op dien voet de leere der *Volksregeering* omhelzen, met uitsluiting van alle anderen; waar na die *Volksstem* wederom bepaald zal worden tot de gewaapende genootschappen, of liever tot de Hoofden van dezelve; zoo dat, bij uiterlijk gevolg, alle de Ingezeeten en zullen gebracht worden onder de volslagen opperheerschappye van eenige gewaapende en in de wapenhandel geoeffende medeburgers, die over het goed en bloed der landzaaten bestellen en beschikken zullen naar hun welgevallen (p. 247).

Een tweede reden lijkt me Luzacs felle kritiek op patriotten als Van der Capellen. Hij noemt hen 'mannen van een systeem', die schrijven 'met dat heet vuur, die driftigheid, die trotsche taal, dien windrigen en rinkelenden styl' (p. 246). Deze aanval vertoont grote gelijkens met de kritiek van Adam Smith op de 'men of system' in diens *The theory of moral sentiments*. In een beroemd geworden passage typeert Smith hen als mannen die '[are] apt to be very wise in [their] own conceit', wier vastbeslotenheid hun ideeën terstond en geheel door te voeren, ongeacht de weerstand die tegen deze ideeën zou kunnen bestaan, 'the highest degree of arrogance' verraadt (1976 edn.; p. 233-234). Als derde reden zou ik willen aanvoeren dat Luzac op zeker moment blijkbaar heeft ingezien dat het toeval een belangrijke en vaak zeer positieve rol speelt in de geschiedenis. Zie zijn constatering dat de gemengde staatsvorm zoals deze zich heeft ontwikkeld in de Republiek en die in zijn ogen de ideale staatsvorm is, 'haare geboorte aan een blind toeval verschuldigd is' (p. 244). Een inzicht dat zijn klassieke formulering vindt in de uitspraak van Adam

Ferguson in diens *An essay on the history of civil society*. 'Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with equal blindness to the future; and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action, but not the execution of any human design' (1773; p. 205). Interessant is dat Kossmann, geheel in overeenstemming met de dominante voluntaristische, antropomorfe traditie, dit inzicht als 'curieus' bestempelt (p. 243).

Graag zou ik hebben vernomen of Luzac zich inderdaad door Smith of Ferguson liet inspireren. Dat zou heel goed mogelijk zijn. Zowel *Vryaarts brieven* als *Hollandsch rijkdom* zijn van later datum dan *The theory of moral sentiments* en *An essay on the history of civil society*. Maar helaas zwijgt Kossmann hierover. Naar aanleiding hiervan zou ik aandacht willen vragen voor een aantal leemtes in het werk van Kossmann – al dan niet gebundeld in *Politieke theorie en geschiedenis* – die mij 'als eenvoudig politicoloog die in zijn vrije tijd ook wel eens wat leest over politieke theorie' ten zeerste zijn opgevallen. Om misverstanden te vermijden wil ik hier benadrukken dat ik Kossmann niet het verwijt zou willen maken dat hij te weinig zou hebben gelezen. Zoals ik al opmerkte is dit wel het laatste wat men Kossmann voor de voeten zou kunnen werpen. En uiteraard kan men niet 'alles' lezen. Wat volgt geeft eerder uiting aan mijn verbazing aangaande hoe ondoordringbaar de scheidsmuren tussen politicologen en historici blijkbaar nog altijd zijn. Dit wordt misschien nog het beste geïllustreerd door het ontbreken in de lijst van aangehaalde literatuur van de twee boeken die door politicologen toch algemeen worden gezien als de standaardwerken met betrekking tot de politieke theorie, te weten George Sabines *A history of political theory* en Bertrand Russells *A history of western philosophy, etc.* Tegelijkertijd wil ik niet verhehlen dat mijns inziens aan de andere twee lacunes ook verderreikende implicaties verbonden kunnen worden.

Een tweede leemte betreft dan Bernard Mandevilles *The fable of the bees: or, private vices, publick benefits*. Voor dit werk van, zoniet de grootste dan toch de beroemdste en meest invloedrijke Nederlandse denker over de wijze waarop de samenleving zou moeten worden ingericht, heeft Kossmann – afgaande op zijn lijst van publikaties – nooit belangstelling getoond, of, misschien nauwkeuriger gezegd, dit heeft hem nooit geïnspireerd tot een beschouwing die hij het publiceren waard vond. Hoe dit ook zij, naar mijn idee zou in Kossmanns opstel 'Over de koning die geen kwaad kan doen' de volgende passage uit Mandevilles beschrijving van de welvarende bijenkorf uit diens gedicht 'The grumbling hive: or, knaves turn'd honest' niet hebben misstaan:

They were not Slaves to Tyranny,
Nor rul'd by wild Democracy;
But Kings, that could not wrong, because
Their Power was circumscribed by Laws.
(1924 edn.; p. 17).

Volgens F. B. Kaye, in zijn inleiding tot de door hem bezorgde editie van de fabel, heeft Mandeville invloed uitgeoefend op onder andere dr. Johnson (die meende dat

Mandeville 'opened his views into real life very much' (1924 edn.; blz. cxix), Hume, Berkeley, Malthus, Gibbon, Diderot, Holbach, Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Condillac, Kant, Herder en vooral op Frances Hutcheson en diens leerling Adam Smith. Wat mij brengt tot een derde lacune die mij bijzonder is opgevallen: het ontbreken in het oeuvre van Kossmann van een beschouwing over de invloed van de Schotse filosofen Hume, Hutcheson, Smith en Ferguson op de ontwikkeling van de politieke theorie in de Republiek gedurende de achttiende eeuw. In de onderhavige bundel komen dezen in het geheel niet voor met uitzondering van David Hume, die op zeker moment terloops wordt opgevoerd als een voorbeeld van een 'conservatieve scepticus' (p. 30). Dit is toch zeer intrigerend. Duidt dit op een volledig ontbreken van invloed van de Schotse filosofen op de politieke theorievorming in de Republiek en, als dit laatste het geval mocht zijn, waarom heeft dit Kossmann niet kunnen verleiden tot een essay waarin hij een verklaring tracht te geven waarom de filosofie van Hume c.s. geen weerklank vond in de Republiek? Of betekent dit dat Kossmann geen belang hecht aan deze groep denkers? Behoort ook hij tot degenen die menen dat een filosofie waarin zoiets voorkomt als een 'onzichtbare hand', een spontane ordening van sociale krachten, wel wat al te eenvoudig is? In ieder geval lijkt het mij vrij onwaarschijnlijk dat het werk van Hume en Smith geen invloed zou hebben gehad. Beiden – en in mindere mate geldt dit ook voor Adam Ferguson – genoten groot aanzien in Engeland, Frankrijk en Duitsland en de intellectuele banden tussen de Republiek en deze landen waren – het werk van Kossmann bevat er vele voorbeelden van – zeer nauw. Daarnaast arriveerden de eerste exemplaren van *The theory of moral sentiments* al in 1759 in Den Haag. Dit lijkt erop te wijzen dat men althans in Engeland meende dat een dergelijk werk in de Republiek een gunstig onthaal zou vinden – zie de brief van Hume aan Smith van 28 juli 1759, zoals opgenomen in de *Correspondence* van de laatste (1977 edn.; p. 43). En, zoals ik in het voorgaande al suggereerde, het werk van Elie Luzac lijkt de sporen van die invloed te dragen.

Tegelijkertijd valt niet te ontkennen dat die invloed, in welke mate deze ook aanwezig is geweest, in ieder geval geen blijvend karakter heeft gehad. Gedurende de negentiende eeuw vinden we in Nederland, in tegenstelling tot in Engeland, geen lange reeks van invloedrijke politici en theoretici die zich lieten inspireren door het werk van de Schotse filosofen; geen intellectuele traditie als degene die culmineert in het werk van Lord Acton; geen krachtige constitutionalistische stroming binnen de liberale partij (voor zover van zoiets als een partij kan worden gesproken, natuurlijk), die pas in 1908 – het jaar dat het kabinet Asquith tot stand komt – definitief het onderspit delft. In Nederland moeten we het doen met de moderaten. Een weinig inspirerend gezelschap dat zich, zoals Kossmann beschrijft in *De lage landen 1780-1940*, de grondwet van Thorbecke liet opdringen en dat al in de jaren zestig van de vorige eeuw ophield een politieke factor van betekenis te zijn.

Vormt de vroege teloorgang van het klassieke liberale erfgoed een deel van de verklaring van het raadsel dat de hedendaagse Nederlandse 'liberalen' aan de doctrinair en romanticus Thorbecke refereren als één van de groten van het Neder-

landse liberalisme? Terwijl Thorbecke zich toch een aanhanger heeft betoond van het historisme, een collectivistische, deterministische en de positieve vrijheid benadrukkende filosofie die de antithese lijkt te vormen van de klassieke liberale filosofie zoals neergelegd in de werken van Hume en Smith? Bovendien, zouden Thorbeckes hoogmoedige – zoals Kossmann niet nalaat te benadrukken (p. 346-347) – woorden bij het aanraden van zijn eerste kabinet, 'Wacht op onze daden', Hume en Smith, die ieder voor zich de rede zagen als het middel om onze begrenzungen te leren kennen, niet ernstig hebben verontrust? Ligt hier tevens een begin van de verklaring voor het fenomeen dat de zich een liberale partij noemende VVD zich beroept op John Rawls' *A theory of justice*? Terwijl de aversie van Rawls tegen de werking van het toeval op de verdeling van schaarse goederen en diens verdediging van rechtvaardigheid in termen van een 'end-result principle' (zoals Nozick dit heeft genoemd), toch in tegenspraak zijn met de visie van de klassieke liberalen? Getuige ook het hiervoor aangehaalde citaat van Adam Ferguson en Adam Smiths 'procedurele' opvatting van rechtvaardigheid zoals weergegeven in *The theory of moral sentiments*:

In the race for wealth, and honours, and preferments, he may run as hard as he can, and strain every nerve and every muscle, in order to outstrip all his competitors. But if he should justle, or throw down any of them, the indulgence of the spectators is entirely at an end. It is a violation of fair play, which they cannot admit of (1976, edn.; p. 83).

Verklaart deze vroege ondergang van het 'moderatisme' ten slotte ook in enige mate dat Kossmann kan schrijven, in een recensie voor *Theoretische Geschiedenis* die overigens niet in deze bundel is opgenomen, dat tussen conservatisme en liberalisme wellicht slechts een nuanceverschil bestaat? (1983; p. 105). En dat hij in *De lage landen 1780-1940* refereert aan 'de romantische oorsprong' van het liberalisme? (1976; p. 146). Anders gezegd: heeft Kossmann, ondanks dat hij zich veertig jaar heeft beziggehouden met de geschiedenis van de Europese politieke theorievorming en dat hij geruime tijd in het buitenland heeft vertoefd, zich toch niet weten los te maken van de dominante Nederlandse intellectuele traditie en vormt zijn werk ongewild een bevestiging van de volledigheid van de overwinning van het voluntarisme? Me dunkt, het zijn vragen die een antwoord verdienen. Hier lijkt me een taak voor een eenvoudig historicus of politicoloog te zijn weggelegd. Degene die een dergelijke studie ter hand zou nemen zou 'daarmee bij uitstek nuttig werk doen' (p. 44).

R.H. Lieshout